

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ им. АЛЬ-ФАРАБИ
ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ, ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ КАФЕДРАСЫ
КАФЕДРА ВСЕМИРНОЙ ИСТОРИИ, ИСТОРИОГРАФИИ И
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ

«ӘЛЕМ ТАРИХЫ, ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ
ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ҒЫЛЫМИ ТАНЫМ ЖҮЙЕСİNДЕ»
атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция

МАТЕРИАЛДАРЫ

26-27 сәуір 2013 ж.

МАТЕРИАЛЫ

международной научно-теоретической конференции
«МИРОВАЯ ИСТОРИЯ, ИСТОРИОГРАФИЯ И
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ В СИСТЕМЕ
ИННОВАЦИОННО-НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ»

26-27 апреля 2013 г.

MATERIALS

of the International Scientific and Theoretical Conference
«THE WORLD HISTORY, HISTORIOGRAPHY AND SOURCE
STUDIES IN THE SYSTEM OF INNOVATIVE AND
SCIENTIFIC COGNITION»

April 26-27, 2013

Алматы
«Қазақ университеті»
2013

Уразбаева А.М., Хасанаева Л.М.	
XX ғасыр басындағы ғылыми-шығармашылық өмірдегі коммунистік идеологиялық қысым	247
Каржаубаева С.К.	
Музыкально-поэтический театр номадов.....	250
Абикенова Г.Е.	
Сауатсыздықпен күрес және қазақ зиялыларының қызметі	254
Ноянов Е.Н.	
Сақ-скиф тайпаларының соғыс өнері	257
Шашаева Г.Қ.	
«Мәдени мұра» материалдары негізінде болашақ музыка мамандарының интеллектуалдық әлеуетін қалыптастыру	260
Шынтемирова Д.Б., Калиева К.С.	
Этнотуризмдегі тарихи-мәдени ескерткіштердің орны (Шығыс Қазақстан облысы мысалында).....	262
Жузтаева Б.Н.	
Әлемдік қауымдастықтағы Қазақстан	264
Токсанбаев А.К.	
Орталық Азия халықтарының далалық өркениеті – әлемдік өркениеттің құрамдас бөлігі.....	267
Искакова Ғ.З.	
Түркі дүниетанымында адам мен табиғат қатынасы ерекшеліктері (VI-X ғғ.).....	269
Жуматаев Р.С.	
Ежелгі түркілердің дүниетанымындағы жылқы	273
Каримов М.К., Егизбаева М.Қ., Жуматаев Р.С.	
XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. басындағы әкімшілік реформалар және оның Тарбағатай өңіріндегі қазақ руларының орналасуына әсері.....	275
Жанысбекова Г.А.	
Историко-географическое влияние на определение направления развития сельского хозяйства Южного Казахстана во второй половине XIX века.	283
Касымова Д.Б.	
Роль традиционных институтов в интеграции оралманов.....	289
Байгондин Р.Т.	
Еуразиялық идеяның теориялық мәселелері туралы.....	302
Исаева А.И., Жайлыбаев Д.Ж.	
Оралмандарды бейімдеу мәселесіндегі бейімдеу мәселесіндегі жеңілдіктер мен кедергілер	306
Божбанова Б.	
Ғұмар Қараш: ақын, ағартушы, діни қайраткер.....	309
Есбаев Е.	
«Әскери коммунизм» саясаты тұсындағы Қазақстанның ауыл шаруашылығы	311
Жумаділ Г.	
Қазақстандағы жәдидтік бағыттағы медресе мектептерге қазақ зиялыларының көзқарасы (1900-1917 жж.)	316
Таштанов Ж.А., Нұрмат Г.	
Кеңес өкіметінің көші-қон саясаты және халықтар депортациясы	319
Буркитбаева М.	
Республика Казахстан и Российская Федерация: сотрудничество в сфере культуры.....	323
Жаксылыкова А.	
XX ғ. басындағы қазақ жеріндегі саяси-әлеуметтік құбылыстар Елбасы еңбектерінде.	325
Мусин А.Ж.	
Некоторые особенности портретного жанра в творчестве Абылхана Кастеева	329

Бірінші, Тәңірлік дүниетанымды берді, Зердеш (Зороастр дінін таратты);

Екінші, металл қорытудың көне ордасы болды;

Үшінші, төл жазуын тапты;

Төртінші, жыл мезгілін маусымға бөліп, осы күнгі календарьлық дүниетанымды қалыптастырды;

Бесінші, әскери құрылымның далалық типін жасады, әскери өнердің ғажайып үлгілерін көрсетті;

Алтыншы, сымбат-архитектуралық өнердің өзіндік үлгісін жасады, Айша бибі, Алашақан, Сырлытам, Қарахан, Жошыхан, Аяққамар, Жұбанана, Болғанана, Ботағай мавзолейлері т.б.

Жетінші, дала гомерлері бай ауыз әдебиетін жасады. Әуез (музыка өнері) шарықтады. Тек қана Қазақ хандығы тұсында 5000-дай күй (аспапты музыка) дүниеге келіпті /6,62 бет/.

Сегізінші, мемлекет басқарудың дала демократиясына сүйенген жүйесін жасады.

Тоғызыншы, шаруашылықтың негізі мал шаруашылығы бола тұра, адам баласы ойлап тапқан басқа түрлерін Дала перзенті қосалқы шаруашылық етті. Дала мен қала менталитетін будандастырды.

Міне, осылай, Қытай, Иран, Византиялық өркениеттермен тоғысқан түркілер жаңа мемлекет типін қалыптастырды. Егер, бірінші түркі қағанатында соғды тілі үстем етсе, екінші түркі қағанатында руналық жазу тарады. VII-VIII ғғ. Моңғолия мен Алтайда, Хакасия мен Тувада, Шығыс Түркістан мен Жетісуда Көне түрік алфавитімен жазылған 200-ден астам тас ескерткіштер қалды. Ал біздің ғасыр санауымыздан бұрын V ғасырда өмір сүрген Есік жазуындағы 17 әріптің 13-і көне түркі руникалық алфавит екенін айтсақ (7,47-49, 195, 38-беттер), түркілердің жазу өнері тым ерте екендігін танытады. Д.Клеменецтің көне түркілерде «тамаша халық» деуі осыдан.

VI ғасырда түркілердің әдеби тілі қалыптасты, көрші Шығыс мәдениеті игеріле бастады. Кеңес шығыстанушылары ортағасырда жеті тұрақты тарихи-мәдени орталықтар Еуропалық, Араб-исламдық, Орта Шығыстық, Оңтүстік Азиялық, Орталық Азиялық, Қиыр Шығыстық, Оңтүстік Шығыс Азиялық орталықтары қалыптасты – деп есептейді.

Қорыта айтсақ, Үйсін мемлекеті пайда болып, өркендеп, шығанға шыға бастаған кезде көне түркі өркениеті – Дала өркениеті бой көтерді. Түркі қағанаты – империя құрып, түркі нәсілі бір тудың астына жиналған сәтте өркениет өзін әлемге танытты. Сонымен Алтайдан Донға, кейде Дунайға серпілген бұл өркениет – 2000-2500 жылдың тарихы бар өркениет. Ендеше қазақ тарихы әлемдік тарихының құрамды бөлігі, оның әлемдік дамуға қосқан үлесі, ол – адамзат баласының мақтанышы, болашақ даму, шарықтау басқышы біз тәуелсіз елдің перзенті Отан тарихын мақтан ете аламыз, ұлттық санамызға одан нәр ала аламыз. Сондықтан, оны оқытуға үйрету біздің міндетті борышымыз.

1. Отан тарихы, 1999, №1, 19-бет.

2. Л.Н.Гумилев «Этногенез и биосфера земли». 3-х томник. Л., 1979, том 2, стр 112.

3. А.Сейдімбеков «Қазақ әлем – эномәдени пайымдау». Алматы, 1997, 45-бет.

4. Қараңыз: Взаимодействие кочевых оседлых культур на Великом Шелковом пути. Алматы, 1991, 95-бет.

5. Мұрад Аджи «Польнь половецкого поля». Москва, 1994, стр 84.

6. А.Сейдімбеков «Қазақ әлем – эномәдени пайымдау». Алматы, 1997, 62-бет.

7. Ана тілі, 1993, 47-49, 195, 38-беттер.

Искакова Ғ.З.,

ал-Фараби атындағы ҚазҰУ

PhD докторанты

ТҮРКІ ДҮНИЕТАНЫМЫНДА АДАМ МЕН ТАБИҒАТ ҚАТЫНАСЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (VI-X ҒҒ.)

Ортағасырда Қазақстан мен Орталық Азияны мекен еткен түркі тайпаларының экологиялық әлемі өте нәзік еді. Барынша табиғат жағдайына бейімделу үстінде болды. Оны ортағасырлар қарсаңындағы ауа райындағы өзгерістер де себепші болды. Қазақстан голоценін кезеңдеу мен хронологиясын жасау мақсатында Н.А. Хотинск модернизациялаған Блитт-Сернандер схемасын геолог ғалымдар қолданылды (Голоцен кезеңдерінің климаттық сипаттамасына схема). Осы схема негізінде Қазақстан территориясының басым бөлігінде ылғалдылықтың басым болуы мен сууту ортағасырлардың бірінші жартысына сәйкес келеді (көне түркі кезеңі (VI-VIII)) деп анықталған

болатын [1,145]. Ал кейінгі түркі дәуірінде (IX-XII ғғ.) климат күрт өзгеріп, температура көтерілді және ылғалмен қамтамасыз етілу деңгейі төмендеді. Осы параметрлер бойынша ол кезде климат қазіргіге өте ұқсас болды деген тұжырым жасауға болады. Алайда алдыңғы кезеңмен салыстырғанда климаттық жағдайдың нашарлағандай болғаны. Мүмкін халықтардың орын ауыстырғанына әсерін тигізген де шығар. Осы кез өрттердің қайталанбалы болуымен де ерекшеленді [1, 142]. Шөлдегі температура қазіргі температураға жақындай түседі [2, 55]. Ф. Ратцелдің пікірінше табиғат адамды табиғат күштерімен және жануарларымен күресте тәрбиеледі. Сондықтан адам тарихы жалпы жер тарихымен байланысты. Тарихтың негізін білмек үшін, адамның табиғатпен байланысын сырттай зерттеу керек. Аймақты зерттеумен шектеліп қалуға болмайды. Бір мемлекеттің табиғи кеңістігін бүкіл жердің табиғи кеңістігіне, мемлекетті бүкіл жермен сәйкестендіріп зерттеу қажет [3, 107].

Ал табиғат деген не? Бұл жалпы мағынада – барлық дүние, бүкіл әлем және оның түрлі формасы. Тар мағынада – жаратылыстану ғылымдарының зерттеу объектісі (табиғат туралы ғылым). Сонымен қатар, адамзат қоғамының өмір сүруінің табиғи жағдайларының жиынтығы [4, 365].

Дүниетаным бұл объективті өмір және адамның ондағы орны, адамдардың қоршаған ортаға, өзіне өзі қатынасы және осы көзқарастарға негізделген олардың сенімі, идеалдары, таным принциптері және іс-әрекеттері туралы қоғамдық көзқарастар жүйесі [4, 9]. Дүниетаным ұлт, халықтың, жалпы адамзаттың өмірінде маңызы зор. Бұл дүниетанымның негізгі өзегі дінде, өнерде, қоғамдық қатынас формаларында т.б. көрініс тапқан. Сондықтан біздің тарыпымыздан аталған мәселені зерттеуде осы аспектілерді қарастырамыз.

Орталық Азияны ортағасырларда мекен еткен көшпелілер дүниетанымын қарастырар болсақ, олар үшін табиғат бір тұтас үздіксіз жүйе. Дала ландшафты түркілер үшін ерекше орта, алғашқы жаратылыс жері болды. Сондықтан сол кездерден қазіргі кезге дейін қасиетті жерлерге сапар шегу дәстүрі сақталып келді. Сырқаттан айығу немесе балалы болу үшін қасиетті жерге бару немесе қасиетті суға түсу жүзеге асырылады. Түркілер дүниетанымында қоршаған табиғат, орта ерекше қастерлі және құдіретті күш иесі [5,132]. Олар игерген кеңістік жер кіндігі есептеліп, арнайы таңбалармен белгіленді. Арнайы таңбамен тау, тас мүсіндер, т.б. белгіленгеннен кейін, құрбандық шалу дәстүрі өткізіледі. Содан кейін «арнайы дұғалармен» жерді аластайды. Осы рәсімдерден кейін жер түркілер үшін қасиетті саналды [5, 134]. Мысалы, 2001 жылы шілдеде А.М. Досымбаева археологиялық барлау жұмыстары барысында Жамбыл облысы, Мерке ауданы, Мерке өзенінің оң жағалауынан жартастас тасына қашалған руна жазуын тапты. Байырғы түркі жазуын түрколог А.С. Аманжолов оқып нәтижесінде «Моя печаль гибель» және «Развей мою печаль» деген екі аударманы ұсынды. Осы жазуды Жапон түркологы О. Такаши да оқыды. О. Такашидің аудармасы бойынша Мерке жазуы «Мәңгі киелі жер» деп аударылды. Осы тұста қазіргі Меркенің Мың бұлақ деп аталғандығын айта кету керек. Себебі, бабаларымыздың киелі орталықтарының арасындағы Мың бұлақ термині түрк құдайлар пантеонының басты нышандары туралы ақпарат береді. Олардың бастылары Көк тәңірі, өмір беруші Жер-Су және Ұмай ана [6, 333].

С.Г. Кляшторныйдың тұжырымына сүйенер болсақ, түркілердің бірнеше әлем бейнесі моделін қарастыруымызға болады:

Біріншісі бұл горизонталды космологиялық моделі. Бұл модельге сәйкес, әлем төрт тарапты, тегіс кеңістік, жан-жақтан теңізбен қоршалған. Жер түркілер үшін төртбұрышты кеңістік ретінде елестеді. Көршілері түркілерге жау халық болды. Сондықтан, шекараны түркі жазба ескерткіштерінде «buluq» бұрыш деп атайды, яғни «(ört buluq)» (төрт бұрыш) ұғымы қолданылады. Мәселен, Күлтегін Бітіктасының I бетіндегі мәтінінде: «Бумын қаған, Естеми қаған отырды, Түрік бүтін халқын елін, төресін тұта берді, жеткізе берді. Төрт бұрыш көп жауы екен, сүңгілі сүңгілетіп төрт бұрыштағы бүтін халықты көп алды, көп тыныш қылды. Ілгері Қадырқан Йышқа тие кері Темір Қақпаға тие құндақтады (жорытқан) екі арасы ие русыз. Күн тумысында (шығысқа) Бөкүлі Шөлүк ел Табғач, Тибет, Апар, Пұрым, Қырғыз, Үш құрықан, Отыз Татар, Қытаң Татабы бұнша бүтін халық келіп, жылап – сықтап жоқтады» [7,64]. Сонымен қатар, түркілер үшін әлем орталығы, кіндігі «қасиетті Өтүкен жері» болды. Бұл жер түркілердің ата қонысы, түркі қағандарының орталығы, түркілердің төрт тарапқа («әлемнің төрт бұрышына») жорықтарға аттанар бастауы болды.

Космос пен адамды қоршаған табиғи орта түркілер үшін бір тұтас болды. Барлық жаратылыстың дуалды құрылымы туралы идеологиялық концепцияның қалыптасуына алып келді. Яғни Тәңір мен Жер-Су бірлігі туралы түсінік [8, 131]. Түркілік дүниетанымның негізі дәстүрлі Тәңірлік діни танымнан бастау алады. Яғни, осы ойлау бойынша баршаның ғарыштық «иесі» мен «киесі» бұл Тәңір. Мысалы, аспан киелі себебі, себебі Тәңірдің мекені әрі сипаты, «жер мен су» қасиетті, себебі Тәңірдің құты, несібесі; ел-халық қастерлі себебі Тәңірдің жердегі аманаты; қаған мен хатун киелі себебі Тәңірдің еркін билдірушілер, елдің сақтаушысы, иесі т.б [9, 72].

Әлем жаратылысы да осы Тәңірмен байланысты болды. Мәселен, қара жерді көк аспан «шатыр» іспеттес жауып тұрады деп Туба өзені бойындағы жартаста табылған 2 жазба авторы аталған салыстыруды қолданып болатын. Осы екі жазбаның бірінде екі соңғы жолында мынадай ақпаратты көруімізге болады:

- (2) tenrim ösük bizke [bol]
- (3) Idil jerim a beldi bol
- (2) О Тәңірім бізге шатыр бол
- (3) О Идил жері мәңгі жаса!

Мұнда аспан атрибуттары ретінде Күн мен Ай. Олар тікелей адамның жердегі өмірімен байланысты болды. «Күн туылуы» культіне сәйкес алдыға қарай қозғалыс яғни «күн тумысына қарай» қозғалу шығысқа қарай қозғалуды білдірді. Сондықтан қаған шатыры қашанда шығысқа бағытталап орналасты [10, 32]. Бұнда, негізгі қолданылатын ұғымдар «күн тумысы» және «күн батысы» бұлар шығыс пен батыс бағыттарын білдіретін болған. Мәселен, Елтеріс, Қапаған, Білге қағандар дәуірінде шад атағына ие болған Ел Етміш Йабғуға арналған ескерткіш кешеніндегі бітіктаста (хронологиясы шамамен 716, 728 жж.) : «Атамыз үлкеніміз Йамы қаған төрт бұрышты қысты (қаған көтерілді), жиды» деп, «Түрік бүтін (халық) өңірге күн тумысына кері кейін күн батысына, тегі бергі (оң жаққа) Табғачқа, арғы (сол жаққа) жайсаң жаққа тегі алып ердің балбалын қысты (қадады). Қапаған, Елтеріс қаған еліне қызмет еттім» деп жазылды [11, 55].

Келесі әлем бейнесі моделі ландшафты ситуациялық бейнелейтін горизонталды модель. Мұнда көшпелілер үшін территория ұғымына нақты не кіретіндігін танып білуімізге болады. Ондағы территориядағы, жерлер мен өзен-көлдер, жайылымдар т.б. жер – су, көсеге деп аталып Түркі жазба ескерткіштерінде «Жер су иесіз болмасын» және «аты көсегесі жоқ болмасын» деген сөздерді көруімізге болады. Білге қаған бітік тасының I бетіндегі мәтінінде 16 жолда : «Он-оқ: бүтін (халық): бейнет?: көрді: әке (міз: атамыз: тұтқан (ұстанған): Жер-су: иесіз болмасын дейін:» мәлімет беріледі. Ал Күлтегін бітіктасының I бетіндегі мәтінінде «Түрік бүтін аты көсегесі жоқ болмасын, дейін, әкем қағанды, шешем қатұнды көтерді. Інім Күлтегін бірлесе сөзге бекідіміз әкеміз атамыз, қаз тұрғызған (орнатқан) бүтін (халық) аты көсегесі жоқ болмасын [11, 70]». Ол территорияға кіретін объектілер абстракты емес, нақты географиялық объектілер ретінде анықталған. Мысалы түркі ескерткіштерінде елді қондыру аймағы ретінде төрт ірі таумен аталады: шығыстағы Қадырқан йыш (Үлкен Хинган тауы), оңтүстіктегі Чугай йыш (қазіргі Моңғолиядағы Ин-Шань тауы, бұл тау сілемі ішкі Моңғолияның орта бөлігі мен Хэбэй провинциясының солтүстігін алып шығыстан батысқа қарай созылып жатыр), батыстағы Кеңу Тарман [11, 60] (немесе Кеңу Тарбан қазіргі Тянь-шань тау сілемі шығыста Баркөлден басталып, батыста Қаратауға дейін созылып жатыр), солтүстіктегі Көгмен йыш. Әсіресе Өтүкен тауының маңызы ерекше көрсетіледі. Білге қағанның III қапталындағы мәтінде (2, 3жол): «Түрік: бүтін халық: Өтүкен: Йышында: отырса: Елде мұң жоқ. Өтүкен.: Йышында: жеке иесі жоқ: екен: Ел тұтар: жер: Өтүкен Йыш: екен: бұ жерде: отырып: Табғач: бүтін (халық) мен: бірге: түзеттім» [11, 100].

Жерұйық пен отан, туған жер түркілер дүниетанымында синоним ретінде қабылданған. Аталған образдар Қорқыттың «Қорқыт», Тарғыл тана», «Елім-ай, халқым-ай» күйлерінде көрініс тапқан. Дәстүрлі түркілік дүниетанымда «Тәңірлік бастама немесе Тәңірлік ақиқатқа» ұласудың кеңістігі – адамның кіндік қаны тамған туған жері. Осы туған жері қаншалықты маңызға ие болғандығын салыстыру ретінде қазақтар туралы туралы жазған А.И.Левшиннің ойларын келтіруге болады: «Казахи привязаны к земле своей. Но все хотят терпеть нежели оставить те места, на которых родились и выросли, тот образ жизни к которому привыкли» [12, 330]. Себебі, дәстүрлі қоғам адамның туған жері алғаш Тәңірлік жаратудың жүзеге асырылған уақыты мен кеңістігінің қайталанған жері, әрі Тәңір тарапынан берілген құт. Ал Тәңірдің құтының шоғырланған жері Жерұйық. Ежелгі түркі эпсаналарында Жерұйық «орталық, кіндік» мағынасындағы символдармен берілген. Мәселен, аталған күйлерде Қорқыт Жерұйық іздеумен өмірін өткізгендігі айтылалады.

Келесі, табиғат қорғау идеясын насихаттайтын күйлер мен күй аңыздар. Олар Қорқыттың күйлері «Ұшардың ұлуы», «Желмая», «Тарғыл тана», «Аққу», «Байлаулы киіктің зары», халық күйлері «Нар идірген», «Аққу» т.б. Аталған күйлерде жануарларға адам тарапынан разылық (ризалық) олардың адалдығы мен қамқорлығына жауап ретінде көрініс тапқан. Көп жағдайда ол қыран құс, тазы ит, арғымақ, түйе т.б. Мәселен «Ұшардың ұлуы» [13, 473] күй аңызында Ұшар деген аңшы баланың иті қайтыс болған қожайынның бейітінен кетпеуі, «Желмая» [13, 474] деген күй аңызында Желмая деген Қорқыттың серігі болған түйесі оны өлімнен алып қалуы жануарды адал досы, қамқоршысы ретінде қабылдауы идеясын күйлерден көруімізге болады. Қобызды жасағанда

түйенің терісімен аспаптың шанағын жабады. Халықтың арасында қалыптасқан наным-сенім бойынша, түйе малы о дүниеге сапар шегуге пайдаланатын бақсының көлігі болған.

Түркілердің экологиялық әлемі нәзік болғаны соншалық, олар табиғатпен үйлесімділікті сақтау жолдарын іздеді. Сондықтан ұрпақтан-ұрпаққа бұл дәстүрді мәдениет арқылы мұра ретінде қалдырды.

Ойы мен тілі толығымен нақтылы табиғатқа ие түркілер мифологиялық ойлауының логикасы қазіргі заманғы ғылыми ойлаудың логикасындай нақтылық табиғатта болған. Бұл жердегі өзгешелік санадағы процестер арасындағы сапалық өзгешелік емес, қолданған құралдар арасындағы өзгешелік болып табылады [14, 74]. Сондықтан, түркілер дүниетанымын айқын көрінісі болып табылатын күй мен күй аңыздары арқылы қарастырып отырған мәселені зерттеуді ұсынамыз. Түркілер, жалпы көшпелілер үшін күй өнері тек қана рухани эстетикалық ләззат беріп қоймаған, сонымен қатар қоғамға әсер ету құралы да болған. Күй түркілердің жадында сақталды. Бұл біріншіден, бұл күйдің этникалық талғам сүзгісінен өтіп, өнердің ұдайы шындалып отыруына себепші болса, екіншіден, этностың жадында сақталып, халықтың жаппай хабардарлығын қамтамасыз етті. Яғни, әлеуметтік жағдайына қарамастан жаппай халық біліп, мазмұнымен таныс болды [15, 38]. Яғни күйлер мен күй аңыздары түркі дәуірінен қазіргі кезгі қазақ халқының дүниетанымы генезисін, ортақтығын танып білудің бірден бір дерек болмақ. Дүние, қоршаған орта туралы идея, түсініктер күй арқылы ұрпақтан-ұрпаққа берілді.

Жалпы күйлер мен күй аңыздарында біз қарастырып отырған тақырыпқа сәйкес бірнеше мәселерді бөліп айтуымызға болады. Табиғат, қоршаған кеңістік, оның құдіреттілігі және табиғат күштерінің адамға қамқорлығы мәселелері. Себебі, ежелгі адам табиғатқа табыну арқылы оны өзіне жақын етті, ретке келтірді. Мысалы, Қорқыттың белігілі күйлері «Қорқыт», «Тарғыл тана», «Елім-ай, халқым-ай» т.б.. Бұнда көретініміздей қоршаған табиғаттың тылсым күштері шексіз, адамға танып білу мүмкін емес күш. Сонымен қатар, адам табиғатпен (тәңірмен) тығыз қатынаста, одан қамқорлық, белгі күтеді, адам табиғатты түсінуге талпыныс жасайды. Мәселен, «Қорқыт» туылғанда күн күркіреп, найзағай жарқылдап, қатты дауыл тұрады. Жер дүниені қара түнек басып, ел-жұрттың үрейін ұшырады. Табиғат ерекше тұлғаның дүниеге келерін адамдарға танытады. Адамдар «Бұл ерекше қасиетті боп өмірге келуі арқылы біздің бәрімізді қорқытты ғой, сондықтан аты Қорқыт болсын», – деп, нәрестенің есімін Қорқыт қояды [16, 472]. Ал «Тарғыл тана» күйінде Тәңір Қорқытқа өлімнен құтылудың жолын танытады [16, 474].

Қорытындылайтын болсақ, түркілердің өмірі қоршаған табиғатпен үйлесімділікте болды. Олар космостық ритмдерге бағынып, табиғатпен тепе-теңдікте болды. Сондықтан түркілер ұрпақтарына қазақ халқына қазіргі кезде аса маңызға ие қоршаған ортаға қамқорлық жасау дәстүрлерін мұра етіп қалдырды.

1. Аубекеров Б.Ж., С.А. Нигматова Изменения климата и ландшафтов, основные этапы эволюции человеческого общества от древнейших гоминид до кочевников на территории Казахстана // Вклад кочевников в развитие мировой цивилизации: Сб. мат-Междунар.науч. конф. Алматы, 21-23 ноября 2007 г. /Под.ред. Л.Е. Масановой, Б.Т. Жанаева. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 268 с.

2. Аубекеров Б.ж., Р.Сала, С.А. Нигматова, Ж.М. Деом Климат, Ландшафты и исторические события эпохи кочевников на территории Казахстана (зарождение, расцвет и затухание кочевничества)/Научные чтения памяти Н.Э.Масанова. Сборник материалов научно-практической конференции Алматы, 25-26 апреля 2008 г. Алматы, Дайк-Пресс 2009. – 208 с.+28 с. вкл.

3. История человечества: Доисторический период / И. Колер, И. Ранке, Ф. Ратцель. СПб 2003, -335 с

4. Казахстан Национальная энциклопедия Том 4 / Гл.ред. Б.Аяган – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2006. – 560с.

5. Досымбаева А. Концепция степного мировоззрения: вопросы происхождения развития государств кочевников // Тарихи мәдени мұра және заманауи мәдениет Алматы 2012. – 320 с.

6. Кадримбетова Н.Н. Байырғы түрк жазба ескерткіштеріндегі идеологиялық түсініктердің кейбір аспектілері // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги и перспективы: материалы международной научной конференции, посвященной 20 летию Независимости РК и 20 летию Института археологии имени А.Х. Маргулана КН МОН РК. Алматы, 2011. Т 2. 329-333 б.

7. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері II том. Көне түрік бітік тастары мен ескерткіштері (Орхон, Енисей, Талас) Алматы: Дайк-Пресс, 2005. -252 б.

8. Досымбаева А. Концепция степного мировоззрения: вопросы происхождения развития государств кочевников // Тарихи мәдени мұра және заманауи мәдениет Алматы 2012. – 320 с.

9. Кенжетай Д. Дәстүрлі түркілік дүниетаным және оның мәні // Ежелгі көшпелілер дүниетанымы. 20 томдық. I том. Алматы: Аударма, 2005. – 496 б.

10. Кляшторный С.Г. Представление о времени и пространстве в древнетюркских памятниках // Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер (ҚР тәуелсіздігінің 10 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары.) Астана, 2001. 28-34 с.

11. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері II том. Көне түрік бітік тастары мен ескерткіштері (Орхон, Енисей, Талас) Алматы: Дайк-Пресс, 2005. -252 б.

12. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей Алматы, 2009. – 656 с.

13. Қазақ музыкасы. Антология: Бес томдық. I том. Көне музыкалық фольклор. Алматы: «Мектеп» 2005. – 516 б.

14. Кенжетай Д. Дәстүрлі түркілік дүниетаным және оның мәні // Ежелгі көшпелілер дүниетанымы. 20 томдық. I том. Алматы: Аударма, 2005. – 496 б.

15. Акселеу Сейдімбек Күй шежіре Алматы «Ғылым», 1997. -224 б.

16. Қазақ музыкасы. Антология: Бес томдық. I том. Көне музыкалық фольклор. Алматы: «Мектеп» 2005. – 516 б.

Жуматаев Р.С.,

ал-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың

PhD докторанты

ЕЖЕЛГІ ТҮРКІЛЕРДІҢ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ ЖЫЛҚЫ

Жылқы малының қолға үйретілуі адамзат тарихында айтарлықтай төңкеріс жасады. Кез-келген халықтың тарихына көз жүгірсек, олардың тіршілігінде жылқы малы белгілі бір мөлшерде өзгеріс енгізген. Әсіресе барлық болмысы мен тұрмыс-тіршілігі осы жануармен қабаттасып жатқан көшпелі халықтарда жылқы жай ғана көлік құралы емес, одан да жоғары құндылықтарды иеленді. Өйткені ұлан-ғайыр атырапқа құлаш жайып, төлтума өркениет қалыптастыруда жылқының маңызы алабөтен болды. Ал көшпелі халықтар өз кезегінде жылқыға қарыздар болмай, оны барынша дәріптеуге тырысты. Оларда жылқыға байланысты түрлі ырымдар мен теңеулердің, дүниетанымдық негіздердің қалыптасуы осының нақты дәлелі бола алады. Зерттеушілер болса аталған мәселелерді түрлі пікірлер мен тұжырымдар арқылы дамытты. Соған қарамастан жылқының ерте және кейінгі көшпелілердің тұрмыс-тіршілігіндегі маңыздылығын, соның ішінде әсіресе қазақ халқымен тарихи сабақтастығын зерттеу өзекті болып қала береді. Бұл ретте түріктің мемлекеттік қайраткері Хасан Эсат Ишпианың мына сөздері өте орынды айтылған деуге болады: «жылқы адамды мінгізіп оны өркениеттер жолымен алып өтті. Сондықтан оны жақсы көру, баптау, оның жүріп өткен жолын зерттеу өркениеттің келешек дамуына қызмет ету деген сөз» [1, 1 б.].

Алғаш қолға үйретіліп, өндірісте негізгі күшке айналған жылқы қарастырайық деп отырған түркі кезеңінде өзінің шаруашылық пен дүниетанымдағы маңыздылығын одан ары жоғарлатпаса төмендете қойған жоқ. Осы орайда белгілі түрік тарихшысы А.Синардың: «бүкіл түркі әлеміндегі тарих пен мәдениетте жылқының алатын орны өте жоғары. Біз оны бірінші орынға шығарсақта қателеспейміз» [2, 95 б.] – деп жазуы өте орынды. Оның үстіне аталған зерттеушілердің және біздің пікірлерімізді тарихи деректер де растай түседі. Мәселен, Әл-Джахиздің IX ғ. ортасында жазылған шығармасында былай деп келтіреді: «Егер де сен түріктің өмір сүру уақытын есептеп шығарсаң оның өмірінің басым бөлігін жер бетінде емес, аттың үстінде өткізгендігін аңғарасың» [3, 237 б.]. Тарихи деректен алынған бұл үзіндідегі баян желісінен басқаша болуы да мүмкін емес еді. Өйткені ерте көшпелілер өз заманында жылқы малының арқасында кеңістік жайлы ойларын кеңейтіп, отырықшы халықтарға атпен бірге өсіскен «кентаврлар» ретінде үрей тудырса, біраз уақыт өткеннен кейін олардың ізімен аттарының тұяқтарын дүбірлетіп түркілер жүріп өтті де, жарты әлемді өзіне қаратты. Бір сөзбен айтқанда отты қару пайда болғанға дейін көшпелілер сайын даланың нағыз қожайынына айналған болатын. Ал сол заманда мұндай жетістіктерге өмірінің көп бөлігін тек жылқының үстінде өткізіп қана қол жеткізуге болатындығын байқау қиын емес. Ол уақытта кез-келген бір түрік тайпасы жылқысынан айырылып қалатын болса, оның көршілес бір тайпаға кіріптар болып қалуы уақыт еншісіндегі жағдай еді, яғни жылқы көшпелілердің басты байлықтарының бірі ретінде саяси оқиғалардың барысына әсерін тигізді. Осылайша түрік тайпаларының тіршілігіндегі жылқының маңыздылығы олардың жерлеу ғұрпында да көрініс берді.

Түрік тайпаларының жерлеу ескерткіштері біздің қарастырып отырған мәселелерімізді шешуде негізгі және айрықша дерек көзі бол табылады. Тывалықтардың жерлеу дәстүрін түріктермен байланыстыра зерттеген В.П. Дьяконова ғұрыпты төмендегідей үш кезеңге бөледі:

1) адам өлгеннен бастап оны жерлеуге дейінгі жасалатын әдет-ғұрыптар;